

AGRÁRGAZDASÁGI SZEREPLŐK AZ ÁTMENET ÉVEIBEN

Háromfős kutatócsoportunk¹ 1991, azaz a mezőgazdaság átalakulásának felgyorsulása óta kutatja a változást vezérlő erőket szövetkezetekben, kft-kben, egyéni gazdálkodóknál (lásd Bihari et al. 1993; 1996; Kovács 1992; Kovács-Váradi 1995. Pest és Baranya megyei terepeken dolgozva² az volt a benyomásunk, hogy vannak ugyan nyereségesen – és ami éppen ilyen fontos, a helyi társadalom megelégedésére – működő termelőszövetkezetek, társaságok, a többséget mégis a veszteséges, vergődő, az átmenetiség jeleit magukon viselő szövetkezeti utódszervezetek képezik. Írásunkban kísérletet teszünk arra, hogy összekössük mikro-, mezo- és makroszintű vizsgálataink tapasztalatait. Az utóbbiakkal kezdve, elsőként azt vizsgáljuk meg két forrástípus tükrében, hogy az erőforrások megtartásáért, illetve megszerzéséért folytatott versenyben milyen pozíciókat szereztek az elmúlt évek során az agrárgazdaságban működő szövetkezetek és társas vállalkozások. Ezt követően egy olyan kistérség agráriumban érdekelt szereplőit mutatjuk be, amelynek gazdaságában a mezőgazdálkodásnak igen fontos szerepe van. Végül az agrárgazdaság és a vidékfejlesztés kapcsolatáról ejtünk szót.

I. Madártávlat

A statisztika és az adóztató szervezetek által gyűjtött információk nyomán kirajzolódó kép

A kilencvenes évek elején a mezőgazdasági termelőszövetkezetek sorsa megpecsételődni látszott, különösen azokban a régiókban, amelyekben a mezőgazdaság súlya viszonylag csekély volt a helyben vagy közelben elérhető, más ágazatokban kínált munkalehetőségek relatív gazdagsága miatt. Ilyen vidékeken (nagyvárosi vonzáskörzetek, ipari zónák) a helyi közösség kisebb nyomást gyakorolt a szövetkezeti vezetőkre a szövetkezeti forma, a foglalkoztatás, a szociális juttatások fenntartása érdekében, mint az olyan falvakban, ahol gyakran a termelőszövetkezet jelentette az egyetlen valamirevaló munkáltatót a tanács, majd önkormányzat mellett. Így szabadabb volt az út a társaságok megalakulása előtt, a tagság is nyitottabb volt az ilyen irányú átalakításra, többek között azért, mert az előbb belső, majd függetlenedő társas vállalkozások működésének tapasztalatai is ezekben a régiókban halmozódtak fel nagyobb mértékben. S hogy ilyen proto-társaságok (főként ipari és/vagy szolgáltató mellékküzemágak formájában) voltak, mégpedig nagy számban, a rendszerváltás előtti termelőszövetkezetekben, annak keresleti oldalát a gyenge termőhelyi adottságokból következő alacsony jövedelmezőség, valamint a foglalkoztatási kötelezettség teremtette meg a szövetkezeteknél, kínálati oldalát az ipari központok viszonylagos közelsége, illetve a nagyvállalatok vidéki telephely-nyitása jelentette;

ezen túlmenően pedig a bér-, a munkaügyi- és szervezeti szabályok megkerülésének igénye, illetve a szabadabb vállalkozási formák iránti érdeklődés gerjesztette a „szocialista vállalkozók” részéről. Pest megyében döntő, Nógrádban és Borsod-Abaúj-Zemplén megye egyes tájközreteiben moderált túlsúlyt képeztek a főként ipari és szolgáltató tevékenységet folytató, de mezőgazdaságinak nevezett szervezetek. Sokak számára meglepő módon ugyanez jellemezte a szakszervezeteket is, amelyek köztudottan Bács-Kiskun megyében maradtak fenn legnagyobb számban. Jelentős volt az ipari-szolgáltató melléküzemágak szerepe Veszprém, Heves és Csongrád megyében is.

Az ilyen, elsősorban mezőgazdaságon kívüli tevékenységekre épülő szervezeteket elsodorta az ipar összeomlásának és szerkezeti átalakulásának szele; jó esetben gyökeres átalakítással, radikális létszámcsoökkentéssel túlélték a rendszerváltást, de nagyrészt közülük kerültek ki 1992–1993-ban a végelszámolással vagy felszámolással megszüntetett tsz-ek. Mivel a termőhelyi adottságoknak döntő része volt eme folyamatokban, a kialakuló struktúra is markáns nagytáji különbségeket mutat: a kisebb szervezetekre és gazdasági társaságokra való széttörédezés inkább a Dunától keletre eső régiókra jellemző, míg a szervezeti vagy részvénytársasági formában működő nagy- és középvüzetek a Dunántúlon maradtak meg viszonylag nagyobb számban (Kovács et al. 1995).

Tudjuk: a fentebb röviden vázolt, főként az ország keleti, észak-keleti és középső régióira jellemző bomlási folyamatok nem vagy alig jelennek meg a statisztikában, illetve a makroszintű adatbázisokban, mégis azzal az igénnyel fordultunk eme forrásokhoz, hogy lássuk: milyen tendenciák olvashatók ki az országos adatokból; hogyan is áll a verseny a mezőgazdaságban működő üzemformák között; tetten érhető-e a szervezetek erőzójia vagy sem.

Két forrástípust használtunk fel: egyrészt a megyei statisztikai évkönyvek alapján tájékozódunk arról, hogy *miként oszlik meg a termőterület a földhasználók statisztika által azonosítható kategóriái között*; másrészt hogy a „*munició*”-ból és az *eredményből/vesztéséből* hogyan részesednek az adózásra kötelezett, kettős könyvvitelt vezető *mezőgazdasági vállalkozások*. Terjedelmi korlátok miatt regionális eltérésekre csak nagytájak vonatkozásában utalunk anélkül, hogy részletes elemzésbe bocsátkoznánk.

1.1 A *földhasználókról* szóló információkkal kezdve: a gazdasági társaságok 1991-hez képest 1995-re megkétszerezték a termőterület használatából való részesedésüket (12,6%-ról 28,5%-ra); gyakorlatilag megfeleződött a szervezetek részaránya (55,8%-ról 26,2%-ra), és több mint háromszorosára emelkedett az egyéni gazdálkodók földhasználata (16%-ról 45,2%-ra). Sajnos a statisztika nem bontja tovább a *gazdasági társaságok* kategóriáját részvénytársaságokra és kft-kre, pedig még manapság is markánsan elkülönül a jobbára volt állami gazdaságokból álló rt-k és a több forrásból táplálkozó kft-k csoportja. Így aztán ebben a kategóriában sok minden keveredik – önálló kft és rt, rt-ként működő szervezeti központ és szervezetként regisztrált központ alá tartozó kft vagy rt –, emiatt szinte lehetetlen a tisztánlátás.

A másik, ugyancsak zavaros kategória az *egyéni gazdálkodóké*. Nemcsak azért, mert az egyéni vállalkozók, a statisztika valamikori „egyéb” sora, a többszázezer

kistermelő mind e kategóriába sorolódnak, hanem azért is, mert az egyéni földhasználók által megművelt területként regisztrált földeknek – becslésünk szerint – legfeljebb a felét művelik ténylegesen magángazdák, kistermelők. Egyre nagyobb ugyanis azoknak a száma, akik a nevükre került vagy vásárolt földet nem adják bérbe szövetkezetnek vagy utódszervezeteinek, hanem bér munkában műveltetik „fehéren vagy világos-szürkén” (főként szövetkezetekkel vagy gazdasági társaságokkal szerződve), vagy „szürkén”, kistermelőként vagy egyéni vállalkozóként bejegyzett gépi szolgáltatókkal. Az is gyakori – az általunk vizsgált utódszervezetek között is van rá példa (Kovács 1977) –, hogy a szövetkezetek oly módon próbálnak tagjaiknak kedvezni, hogy ebben a konstrukcióban, azaz bér munkában termelik meg számukra a valamikori háztáji megfelelőjét, vagy ha sikerül, annál többet. A statisztika a gépi bér munkát megrendelő tulajdonosokat egyéni földhasználóként értelmezi, végül is joggal, hiszen kalkulációt, a szolgáltatók közötti választást, előfinanszírozást feltételez eme „transzformációs” konstrukció. Mégis, ez a megoldás véleményünk szerint éppen annyira távol áll a hagyományos értelemben vett egyéni földhasználatától, mint a kolhoz típusú műveléstől; *igazi átmeneti forma*, amely tükrözi mind az új tulajdonosok, mind a szolgáltatók rugalmasságát, alkalmazkodó képességét és a hiányt, főként a termelési eszközök hiányát.

Ténylegesen tehát mind a gazdasági társaságok, mind a szövetkezetek több termőföldet használnak, mint amennyit a statisztika regisztrál, azt azonban, hogy miként oszlik meg közöttük az egyéni gazdálkodók kategóriája alatt regisztrált (többlet) föld, jelenleg nem tudjuk megbecsülni. Hozzá kell tennünk, hogy a fent jelzett arányszámok az erdőterületeket is tartalmazzák, ami felfelé húzza, és pedig az rt-k révén, a gazdasági társaságok részesedését. A szántó használatának tekintetében a szövetkezetek mind Észak-Magyarországon, mind a Dunántúlon 40 százalékos, a társaságokét (sorrendben 15,3 és 16,1%) jóval meghaladó részarányt képviselnek. Az Alföldön kiegyensúlyozottabb e két korporatív szereplő részesedése (szövetkezetek 26,2%, gazdasági társaságok 16,1%), azzal összefüggésben, hogy nagyobb arány itt az egyéni(ként regisztrált) földhasználóké. Az is igaz ugyanakkor – és ez tovább bonyolítja a képet –, hogy nemcsak a tulajdonosok és a földet tulajdonképpen megművelők közötti viszonylatok maradnak homályban a statisztika előtt, hanem a szövetkezetek és a társas vállalkozások közöttiek is. Ha ugyanis, és ez gyakran előfordul, a szövetkezet vett bérbe 1993-ban tagjaitól valamely földterületet öt évre, hiába került az át időközben például egy kft használatába, mivel „bérlet” további bérbeadását tiltja a törvény, a regisztráció szintjén öt évig minden marad a régiben, miközben a használók, sőt a tulajdonosok is többször változhatnak. Vagyis mindössze annyi állapítható meg biztonsággal, hogy a szövetkezetek 1995-ben, különösen a szántóterületek művelésében, még mindig jelentős földhasználók voltak, többségi pozíciójukat azonban már elveszítették és visszaszorulóban voltak.

1.2 Nagyjából ugyanerre a végkövetkeztetésre jutunk akkor is, ha szemügyre vesszük makrovizsgálataink másik adatbázisát, az (erdőgazdaságok nélküli) *adózó mezőgazdasági vállalkozások* nem kevésbé problematikus, adóbevallások során közölt adatait³. A fő problémát ugyanaz okozza, mint a földhasználat esetében, nevezetesen a kettős könyvvitelt vezető adózó társaságok és szövetkezetek viszonya, illetve e viszony homályban maradása. A jövedelmek manipulációját tényként ke-

zeljük, és – meglehet vitathatóan – azt feltételezzük, hogy ebben a tekintetben nincs eltérés az egyes vállalkozási formák között.⁴

Ami tehát azt a muníciót illeti, amivel 1992-ben az egyes vállalkozási formák elindultak a versenyben, kétségkívül a szervezetek voltak a legjobb helyzetben: az ágazatban működő, nem magánszemélyek által befektetett *tőke* 77 százalékát az ő nevük alatt regisztrálták; ekkor még, mint láttuk, többségi földhasználók voltak, és a *munkaerő* 74 százalékát foglalkoztatták. 1995-re 12 százalékkal csökkent a (saját) tőkéből való részesedésük, de még mindig 65 százalék feletti részaránnyal rendelkeztek és a 11 százalékos csökkenés dacára a legnagyobb munkáltatók maradtak. Ugyanakkor a kft-k 4-ről 13 százalékra növelték tőkerészesedésüket és 20 százalékra foglalkoztatási kapacitásukat. (Az rt-k növekedésének az állami gazdaságok privatizációjával való szoros összefüggése miatt nem térünk ki e két kategória mozgására.)

Meglehet kockázatot vállalunk, amikor megbecsüljük a ténylegesen szervezeti használatban levő *eszközhányadot*, de úgy gondoljuk, hogy az legfeljebb 10–15 százalékkal haladhatja meg a szervezeteknek a szántóterületek használatában való részesedését, tehát 40–50 százalék között mozoghat, azaz 15–20 százalékkal alacsonyabb a hivatalosan regisztrálnál. A fennmaradó hányadot zömében kft-k hasznosítják eszköz- és ingatlanbérletek formájában; eszközhasználati részesedésük így 28–38 százalékra tehető. Ezt látszanak igazolni az *árbevételre* vonatkozó mutatószámok: 1992-ben a szervezetek a vizsgált adózók árbevétel-tömegének 62 százalékát termelték meg, 1995-ben viszont már csak 46 százalékát. Ugyanebben az időszakban a kft-k 16-ról 36 százalékra növelték részesedésüket. Az is tény, hogy az utóbbi szervezetek nagyobb rugalmassága és szerepe a kereskedelemben erőteljesen meghatározza e viszonyszámok értékeit, ami annál is inkább érthető, mivel 1995-ben a korlátozott felelősségű társaságokban volt a legmagasabb, 33,5 százalékos a *külföldiek tulajdonrésze*. (Miközben a szervezetekben vagy legalábbis a szervezeti központokban gyakorlatilag nincs külföldi tulajdonos és az rt-kben is csak 4,8%-os a részesedésük. De ki tudja, hogy hány kisebbségi vagy többségi külföldi tulajdonban álló kft-t fűz valamilyen szervezeti kapcsolat szervezetekhez vagy rt-khez?) A rugalmassággal, a magas külföldi tulajdoni hányaddal és a nagymértékű termékkereskedelemmel függhet össze az, hogy a vizsgált vállalkozási körben az összes *exportárbevétel* tömegének több mint felét korlátozott felelősségű társaságok hozták 1995-ben, ezzel szemben az rt-k részesedése csak 31, a szervezeteké 12 százalék volt. (Az is igaz, hogy az exportárbevételnek a nettó árbevételhez viszonyított aránya az rt-knél volt a legmagasabb, 11%, a szervezeteknél 2, a kft-k esetében 9%.) Vagyis a szervezetek szinte alig folytattak külkereskedelmi tevékenységet. Ez implikálja, hogy az exporttámogatásokból 1995-ben csak kismértékben részesülhettek. Ezzel együtt is az *igényelt és kiutalt támogatások* tömegének 52 százalékát szervezetek kapták, és csak 18 százalékkal részesültek az rt-k, 28 százalékkal a kft-k. Ha az összes ráfordításhoz mérjük a kiutalt támogatások összegét, akkor az nagyjából megegyezett a vizsgált szervezetek esetében, mert pontosan azonos értéket, 4,1 százalékot mutatott az rt-k és a szervezetek, illetve 3 százalékot a korlátozott felelősségű társaságok esetében (ahol, tudjuk, nagyobb tere nyílik a költségelszámolásnak).

Más mutatók is azt jelzik, hogy a legdinamikusabb vállalkozástípust a korlátozott felelősségű társaságok képviselték 1995-ben. 1992-ben a *beruházásokból* a kft-k csak 17,5 százalékot mondhattak magukénak és a szövetkezetek részaránya 63 százalék volt, 1995-ben viszont a befektetések többségét kft-k eszközölték (52,3%), a szövetkezetek részesedése pedig a felére csökkent (32). 1992-hez képest 25 százalékos növekedést mutat a kft-k rövid lejáratú, vélhetően forgótőkét tápláló *hitel-állományból való részesedése*: a rövid lejáratú kötelezettségek 41 százaléka kft-knél, 18 százaléka rt-knél és (16%-os csökkenés után) 39 százaléka szövetkezeteknél volt 1995-ben, ami ugyancsak a nagy forgótőke-igényű kereskedelem kft-kben betöltött jelentős súlyát valószínűsíti, de a relatíve alacsony tőkésítettségi fokkal is kapcsolatban állhat.

Összefoglalva: dinamizmus, magas tőkearányos árbevétel, külkereskedelem vonatkozásában kétségkívül a korlátozott felelősségű társaságok vitték el a pálmát, amelyek a jelen és közeljövő *protokapitalista középüzemeit* képviselik a társas vállalkozói szintén. A részvénytársaságok, amelyek jelentős része félállami *kapitalista nagybirtokként* működött 1995-ben⁵ (az állami tulajdon részaránya 44% volt 1995-ben ebben a posztvállalati körben), ugyancsak tartós és számban gyarapodó szereplői a magyar agrárgazdaságnak. (V.ö. az átmenetiség állapotától fokozottan sújtott, helyüket kereső, újabb átalakulásra kész szövetkezetek, illetve szövetkezeti vezetők várhatóan megélnéül érdeklődését a részvénytársasági forma iránt, különös tekintettel az üzletrészek további koncentrációs folyamatára.) S eme zárójeles mondat jelzi: a *szövetkezetek* képviselik a legkevésbé stabil, várhatóan további pozíciókat veszítő utószocialista (nagy-közép) üzemtípust, amelyből a termelési funkciók kicsúszni látszanak, és úgy tűnik, hogy további vagyonvesztésre van ítélve.

A következő fejezetben közelebbi perspektívából mutatjuk be az átalakulási folyamat történetét. A statisztikai kistérség, amelynek agrárgazdaságáról szólunk, alföldi kistáj Pest megye déli övezetében.

II. Egy (kis)térségi helyzetkép

Az Abony, Cegléd, Nagykörös városok nevével fémjelzett kistérség gazdaságának egyik legfontosabb ágazata ma is a mezőgazdaság. Más-más jelleggel, de ezen a tájon mindenütt, mindvégig nagyon jelentős volt a mezőgazdasági második gazdaság a szocializmus évtizedei alatt: a kezdeti években azért, mert a tanyás gazdaságok a hetvenes évekig többé-kevésbé fennmaradtak, azután pedig azért, mert legalizálódott a nagyüzemmel békés szimbiózisban élő kisüzem. Természeti okai is voltak a kisüzem fennmaradásának: nagyon változó a föld minősége, még egy-egy település határán belül is. Jó minőségű, löszös, ún. fekete földek Ceglédén, Abonyban és Nagykörösön voltak viszonylag nagy darabokban, ezeken kívül a szántóföldi növénytermesztés nagyüzemi válfaja nemigen volt eredményesen működtethető. A tsz-ek kivágták a hagyományos telepítésű szőlőket Ceglédén, Csemőbén, Nyársapáton és Nagykörösön, hamar kiderült azonban, hogy azokat nem véletlenül telepítették éppen oda az elődök: virágzó szőlők, zöldséges- és gyümölcsöskertek helyett homoksivatag uralta el a tájat. Mindenütt máshogyan próbálkoztak a homokot újra megkötni: hol erdőt, hol nagyüzemi szőlőt vagy gyümöl-

csőst, hol gyeptet, hol pedig hobbikerteket „telepítettek” a hatvanas évek második felétől kezdve és a hetvenes években.

Mindazonáltal a probléma nem tűnt el, sőt, újra súlyos gondot okozott azután, hogy 1992-ben a művelési kötelezettség érvényét veszítette. A mezőgazdasági terület művelési ágak szerinti megoszlását tízéves összehasonlításban mutató alább közölt táblázatból kitűnik, hogy jelentős mértékű erdősítés folyik a térségben, éppen ilyen okokból. 10 százaléknál nagyobb az erdőterületek növekedése azokban a községekben, ahol a rendszerváltás előtt is számottevő erdőgazdálkodás volt. A gyep-terület is viszonylag sok településen gyarapodott, és kismértékű növekedés a szántó részarányában is tapasztalható néhány helyen. Igen nagymértékben csökkentek azonban a szőlőterületek, annak ellenére, hogy Cegléd és Ceglédbercel térségében már új telepítések is vannak. A táblázat nem számol be a gyümölcsösök alakulásáról,⁶ vizsgálatunk során azonban kitűnt, hogy Albertirsa és Dánszentmiklós övezetében korszerű ültetvények vannak születőben, és a Dél-Pest megyei Rt területén is mintegy 600 hektár, viszonylag fiatal telepítésű, de már termő gyümölcsös található.

1. táblázat

A művelt földterület művelési ágak szerinti változása 1987–1997 között

Változás	Szántó	Szőlő	Gyep	Erdő
10,1%-nál nagyobb növekedés	Dánszentmiklós, Kocsér		Cegléd, Tápiószőlős	Mikebuda, Tápiószőlős, Újszilvás
5,1–10%-os növekedés	Nyársapát		Dánszentmiklós	Cegléd, Csemő, Dánszentmiklós
0,1–5%-os növekedés	Abony, Törtel, Nagykörös		Ceglédbercel, Jászkarajenő, Újszilvás	Törtel, Kocsér, Nagykörös, Nyársapát
Változatlan		Köröstetétlen		
0,1–5%-os csökkenés	Albertirsa, Cegléd, Csemő, Jászkarajenő, Köröstetétlen, Tápiószőlős, Újszilvás		Abony, Köröstetétlen	Albertirsa, Jászkarajenő
5,1–10%-os csökkenés	Mikebuda	Albertirsa	Mikebuda, Nagykörös, Nyársapát	Köröstetétlen
10,1–20%-os csökkenés	Ceglédbercel	Újszilvás	Albertirsa, Csemő, Törtel	
20,1–50%-os csökkenés		Abony, Cegléd, Csemő, Jászkarajenő, Nagykörös, Nyársapát	Kocsér	Ceglédbercel
50,1%-nál nagyobb csökkenés		Dánszentmiklós, Mikebuda, Tápiószőlős, Kocsér, Ceglédbercel, Törtel		Abony

Forrás: Földhivatalok, saját kigyűjtés

2.1 A nagyüzemi mezőgazdaság átalakulása az Abony-Cegléd-Nagykörös térségben

A politikai rendszerváltás évében, 1990-ben a mezőgazdasági nagyüzemek foglalkoztatták a térség aktív keresőinek 21 százalékát. Dánszentmiklóson és Kocséron ez az arány az 50 százalékot is meghaladta és 40–50 százalék közötti értékeket mutatott Csemőn, Mikebudán és Törtelen. A mezőgazdasági nagyüzemek közül az átalakulás után „Dél-Pest megyei Rt” névre keresztelt, ma is 100 százalékos állami tulajdonban lévő valamikori Ceglédi Állami Tangazdaság volt a legnagyobb jelentőségű: 1992 előtt 17 000 hektár földet kezelt és mintegy 1200 embernek adott munkát. Eme közkeletű néven azóta is CÁT-ként emlegetett állami gazdaság mellett 17 termelőszövetkezet működött a kistérségben: a mezővárosokban legalább kettő, de Abonyban három is. Mikebudának és Újszilvásnak nem volt önálló szövetkezet: előbbiben az erdőgazdaság (NEFAG) képviselte az agrárgazdaságot, utóbbiban a gyáli Szabadság műanyagfeldolgozó üzeme és a Tápiógyörgyével 1980-ban egyesített „Újbarázda” rugóüzeme. A két melléküzemág összesen 130 embernek adott munkát.

2. táblázat

A szövetkezetek és társas vállalkozások vagyonának, árbevételének és a foglalkoztatottak számának változása 1991–1994 között

	Saját tőke	Jegyzett tőke	Árbevétel		Foglalkoztatottak	
	1994 ⁺	1994 ⁺	1992 [*]	1994 ⁺	1991 [*]	1994 ⁺
Abony	814,636	496,269	680,000	745,678	588	395
Albertirsa	641,329	481,977	31,000	488,148	487	121
Cegléd	516,760	284,060	329,000	191,108	181	n.a.
Ceglédbercel	48,606	100,094	78,000	63,066	165	65
Csemő	9,895	15,098		41,802	460	8
Dánszentmiklós			42,000	714,704		151
Jászkarajenő	167,436	191,787	97,000	134,168	366	118
Kocsér	623,340	624,683		459,152	414	257
Köröstetétlen	138,913	110,134	59,000	205,111		117
Nagykörös	466,425	514,006	320,000	244,472	602	295
Nyársapát	149,894	105,861	81,000	156,030	209	137
Tápiószőlős	99,725	102,121	84,000	80,749	245	185
Törtel	231,608	303,168	354,000	378,294	500	188
Pest megyei Mg Rt	1,891,083	820,180	1,863,000	2,022,386	1,144	893
Összesen szöv. + Gt-k	3,840,080	3,425,123	2,155,000	3,902,482	4,314	2,067
Összes szöv. + Gt-k + PMRT	5,731,163	4,245,303	4,018,000	5,924,868	5,458	2,960

Források: * AKII 1992; * AKII 1993; ⁺ AKII 1995

A fenti táblázat a rendelkezésünkre álló utolsó üzemsoros mezőgazdasági statisztika adatai alapján mutatja be a mezőgazdasági nagyüzemeket érintő kötelező átalakulás során bekövetkezett változásokat. Külön sorban szerepeltettük a Pest megyei Mezőgazdasági Rt-t (PMRT) azért, mert bár Cegléden van a központja, termelőüzemei a térség szinte valamennyi települését érintik Nagykőröstől Ceglédbercelig. Az 1991 és 1994 között végbement változások irányait az alábbiakban foglalhatjuk össze⁷:

- A szövetkezetek a Pest megyében szokásos mértékhez képest viszonylag sokhelyütt választották a lehető legkisebb változtatást takaró, ún. új típusú szövetkezeti formát. Az első menetben ilyen, hagyományos ágazati elven működő szövetkezetté alakult az egyik nagykőrösi tsz, a törteli, a kocséri, a nyársapáti, a tápiószőlősi, a ceglédberceli és a három abonyi szövetkezet. Ugyancsak új típusú szövetkezetként kezdték meg önálló működésüket a szétválás során újra önállósodott jászkarajenői és köröstermetleni szövetkezetek, továbbá a József Attila tsz-ből kivált Farmerföld szövetkezet Abonyban. Azaz: *Abonyban és szűk vonzáskörzetében, továbbá a tanyás falvakban (már ahol volt, illetve maradt szövetkezet) a hagyományos termelőszövetkezeti modell adaptált változata maradt az uralkodó nagy-, illetve középüzemi forma.*
- Dánszentmiklós és Albertirsa térségében, Cegléden és 1995 óta Nagykőrösön is ún. holding szövetkezetek kezelik a valamikori tsz-ek olvadó vagyonát, és *gazdasági társaságok, zömmel kft-k, a termelési eszközök domináns használói, az utóbbi években egyre nagyobb mértékben tulajdonosai is.*
- Voltak olyan szövetkezetek, amelyek nem érték meg az átalakulást, és 1993-ban *főlszámolásra kerültek* (Csemő, Cegléd: Kossuth), másokat a „csendes elfogyás” (Tápiószőlős, Ceglédbercel, Nyársapát), vagy gyors pusztulás (Albertirsa: Szabadság) folyamata emészt napjainkban.
- Az átalakulási-összeszűkülési folyamatok eredményeképpen nagymértékben csökkent a mezőgazdasági nagy- és középüzemekben foglalkoztatottak száma: 1994-re az 1991-es állományi létszám 45 százalékát foglalkoztatták a szövetkezetek és társasági formában működő utódszervezeteik, míg az állami tulajdonú Dél-Pest megyei Rt-nél csak 22 százalékos volt a csökkenés.
- Jelentős volt a térségben a vagyonvesztés a nagy- és középvállalkozásoknál. Az átalakulást megelőző és az azt két évvel követő időszakban a szövetkezetekben és a társas vállalkozásokban működtetett vagyon összehasonlítása két okból is nehéz. Egyrészt azért, mert az 1992-től alkalmazott „saját tőke” kategóriája csak körülbelül feleltethető meg az 1991-es „saját vagyon”-nak. Másrészt nem tudjuk, hogy az átalakulást közvetlenül megelőzően, a kötelezővé tett vagyonértékelés során *ennyivel értékelődött fel papíron* a szövetkezetek vagyona. Ismerünk olyan esetet, hogy az 1991-es könyv szerinti érték csaknem háromszorosával jegyezték be az új szövetkezetet, másutt viszont, a csődbe hajló szövetkezeteknél, a vagyon kismértékű *leértékelésére került sor*. Mi úgy gondoljuk, hogy a vagyonértékelés átlagosan legalább kétszeresére növelte a jegyzett tőke értékét a térség szövetkezeteiben, anélkül, hogy könyvviteli műveleteken kívül más, azaz tényle-

ges vagyonnövekedés történt volna. *Ez a névleg kétszeres tőkeérték csökkent* (döntően az átalakulás során, kisebb részben az azt követő két év alatt) *az 1991-es állományhoz képest is 20 százalékkal 1994-re*, ha a szövetkezeteket és társasági formákban működő utódszervezeteiket vesszük számba, azaz *mindösszesen 70 százalékos becsült vagyонvesztés történt a szövetkezeti eredetű vagyонcsoport esetében*. Ez csak ott és abban az esetben tekinthető a gazdasági racionalitás oldaláról sajnálatosnak, ahol a nagyüzemből kikerülő gépek, jószágok a kisüzemben sem hasznosulhattak, vagy azért, mert nem volt erő a karban- és fenntartásukra, vagy azért, mert voltak olyan szövetkezeti tagok, nem is kevesen, akiknek kilépését a szövetkezetből a gyors vagyонfelélés motiválta. Az is előfordult, hogy rosszul kalkuláltak a csoportos kiválást szervező és ennek során jelentős vagyонértékhez jutó személyek, általában volt középvezetők. Nagykőrösön például mindkét szövetkezetben fél telepnyi szarvasmarhával vált ki egy-egy telepvezető; egyikük két éven belül felszámolta az állományt, másikuk apránként adogatta el az állatokat, míg végül felszámolást kezdeményeztek ellene. Árverésen vette meg a 140 tehénből maradt 51 jószágot az egyik szarvasmarhatelepet üzemeltető gazdasági társaság, négy évvel a kiválást követően.

A legnagyobb vérvesztéség természetesen ott érte a településeket, illetve szövetkezeti tagokat, ahol *felszámolási eljárás vetett véget a helyi tsz működésének*, mint például Csemőn, ahol a falubelieknek *„egy rozsdás szög nem marad”* a tsz-ből, de teljes egészében széthordták a ceglédi Kossuth szövetkezetet is. Hogy a valamikori rozzant tsz-vagyonból egy tejbegyűjtő kivételével szinte semmi nem került csemői gazdák kezére, annak talán az is oka lehetett, hogy egyedül a volt főágazatvezető építkezett Csemőn, bár ő is ceglédi volt, a vezetés többi tagja Ceglédre „kijáró”-ként igazgatta a csőd felé a szövetkezetet. Ezeknek a felszámolásoknak az okaira keresve a választ, azt kell mondanunk, hogy ez két olyan szövetkezettel esett meg, amelyekben a 35 százalékos körzeti átlagot messze meghaladta az ipari ágazatok aránya. Közöttük budapesti úgynevezett szakcsoportok is voltak, főleg építőipari és vasas, sőt, hőcsőgbőr-kikészítő szakmákban. A kor „divatja” mellett a nagyon gyenge talajadottságok kényszerítették a szóban forgó szövetkezeteket még a nyolcvanas évek elején arra, hogy az ipari ágazatok irányába nyissanak. A ceglédi Kossuthot az eme bújtatott társas vállalkozások által felhalmozott, a teljes vagyонértéket is meghaladó adósságteher vitte csődbe, Csemőn emellett egy (kelet)német céggel kötött, minden óvatosságot és üzleti érzéket nélkülöző „bombaüzlet” (ti. házigyári paneleket gyártottak volna közösen) is siettetett az összeomlást. Csemőben mindenki veszített a tsz csődjén, és a ceglédi Kossuth vagyónának is csak azon kevesek örülhettek, akik például elbitorolhatták a bérben náluk tartott birkákat, illetve akik bagóért szereztek valamit a felszámolás során, amit saját vállalkozásukban hasznosíthattak.

Ennél többet sikerült megmenteni a helyiek javára a *holding típusú szövetkezetekben*. Általában olyan szövetkezetek választották ezt a megoldást, amelyek ugyancsak csődközeli helyzetben voltak, esetleg csődbe is mentek a nyolcvanas évek végén felhalmozott nagy adósságállományuk következtében. Az egyes tevékenységcsoportok köré szervezett kft-k a legtöbb esetben ténylegesen csökkentették a költségeket, egyrészt, mert rögtön jelentős létszámleépítéssel éltek, másrészt, mert

a veszteséges vállalkozások, ha csődbe mentek is, nem rántották magukkal a többi-eket.

Ez történt a dászentmiklósi és albertirsai Micsurinban, ahol 1997-ben a holdingban nem volt semmiféle termelés; volt olyan kft-je, amely csődöt jelentett és jelenleg felszámolás alatt áll, mások jól működnek, és a szövetkezeti központ az értékesített vagyontárgyakból és a befolyt bérleti díjakból nemcsak arra volt képes, hogy teljesítse adósságszolgálatát, hanem arra is, hogy nagyarányú üzlet-rész-felvásárlásokkal tulajdonosként is újra megjelenhessen a térségben. Némi ügyeskedéssel még a föld jelentős részét is sikerült részaránytulajdonban tartani, és ez, miután a megmaradó tagság között felosztották, szintén a túlélőknek kedvez, akik korszerű gyümölcsösöket telepítenek, hűtőház-rekonstrukciót terveznek, az integráció új körülmények közötti újraélesztésén gondolkodnak; ők már túl vannak a nehezen. Ugyancsak Dászentmiklóson települt le Häberli úr számóca-dugványokat, bogyós cserjéket és facsemetéket előállító vegyesvállalata.

Häberli urat, a svájci befektetőt és a Micsurin tsz-t több éves kapcsolat fűzte össze, de az átalakulás ezer gondjával küszködő tsz-szel 1991–1992-ben nem sikerült közös vállalkozást létrehozniuk Häberliéknek. Ezért a család (a svájci anyacég egy 50 főt foglalkoztató családi vállalkozás) úgy döntött, hogy ugyanott, ahol eddig termeltetéssel próbálkozott, zöldmezős beruházással hozza létre közép-európai növénysszaporító üzemét. Az ügyvezető igazgatói posztot az egyik fiú vállalta, aki két éve Dászentmiklóson él.

Miféle helyi értékeket talált a régi üzleti kapcsolaton kívül (aminek jelentőségét középvállalkozás esetén nem lehet túlhangsúlyozni) a svájci befektető éppen ebben a faluban? (1) A számóca, továbbá a bogyós növények szaporítására kiválóan alkalmas, olcsó, homokos földet, amiből valamennyit venni is tudott 1994 júniusa, a földtörvény életbe lépése előtt, de a bérleti díjat is nagyon méltányosnak tartotta. (2) Tudta, hogy bár iskolázatlan, de az adott feladatra képzett, mégis olcsó betanított munkások állnak itt rendelkezésére. (3) Remek forgalmi helyzetűnek találta a községet, és ez 1993-as letelepedése óta tovább javult a 405-ös út átadásával. (4) Az, hogy a Magyarországból az uniós országokba szállítandó termékekre megkapja ugyanazt a kedvezményt, mint bármely más magyar cég, szintén sokat számít Häberli úrnak, mert a termékekből egyelőre csak 10 százalékban részesül a magyar piac, 50 százalék Svájcban, a maradék az EU-országokban értékesül, főleg Ausztriában. Häberli úr azt állítja, hogy nem kapott adókedvezményt, az önkormányzatnak is fizet adót, de nem sokallja. Ami (1997-ben) akadályt jelentett számára, az a magyar hitelezési rendszer, amely nem tette lehetővé a föld értéke utáni hitelfelvételt.

Akárhogyan is, minden kétséget kizáróan, Dászentmiklós és Albertirsa térségében a gyümölcsstermesztés marad a mezőgazdaság húzóágazata, éspedig vegyes, közép-és kisüzemi formák között.

Nem látszik ilyen egyértelműen a kibontakozás Cegléd és Nagykörös térségében. Cegléden, Albertirsa nagyobb részén és Nagykörösön is a holdingok ernyői alól mindinkább kilógó gazdasági társaságok a legnagyobb földhasználók. Némelyikük

csak növénytermesztéssel foglalkozik. Legtöbbször ezek a társaságok művelik meg azokat a földterületeket is, amelyek az állattartó telepeket üzemeltető kft-k „használatába” kerültek ideiglenesen, addig, ameddig a szövetkezeti központok által kötött földbérleti szerződések érvényben vannak. Igen éles a verseny a tsz-múltú és az új alapítású, zömmel kényszervállalkozásként létrejött gazdasági társaságok, illetve a kiválások során gépekhez jutott egyéni vállalkozók között. Albertirsán, Cegléden és az egyik nagykovácsi tsz-ben is magántulajdonba került a gépi és szállítói kapacitás túlnyomó többsége. Ami azonban egyik oldalon megkönnyebbülést jelentett a szövetkezeti központoknak („legalább nem lopják szét a gépeket”), az a másik oldalon hiányként jelentkezett az utódszervezeteknél.

A ceglédi Kossuth csúfos történetéről már volt szó, de nem sokkal vigasztalóbb a nyolcvanas évek második felében „egyesítéssel szanált” ceglédi „Magyar-Szovjet Barátság” és az akkor még nyereséges „Lenin” kereszteződéséből született „(nagy)Lenin”, majd „Búzakalász” históriája sem. 1992-ben a „Búzakalász” is csődöt jelentett, de még 1991-ben az általánódíjas szervezeti rendszer továbbfejlesztett válfajaként *holding szövetkezetté alakult. Vagyonaát azóta kft-k üzemeltetik.* Az első körben alakult kft-eket egy kivétellel megszüntették a csődegyezség során, egy másik kft ügyvezetője öngyilkos lett. Új korlátolt felelősségű társaságok alakultak: az egyetlen megmaradóval együtt három a növénytermesztésre, kettő a szarvasmarhatartásra (telepenként egy), egy a juhászatra. A tsz minden kft-ben kisebbségi tulajdonos lett, mert így nagyobb esély volt arra, hogy reorganizációs hitelt kapnak a termelőüzemekből megalakult gazdasági társaságok, amelyek működtetett eszközeik nagy részét így kivásárolhatták a szövetkezetből. Az általuk fizetett vételár tette lehetővé a szövetkezet hitelállománya csődegyezség után is fennmaradó részének (mintegy 200 millió Ft) törlesztését. Az új kft-k mögött zömmel külső befektetők álltak, s bár a tsz – az újabb baj elkerülése végett – igyekezett korlátozni őket döntéseikben, az új idők új szelei ezt már nem tették lehetővé. A holding működése formálissá vált, a társaságokban – éppen a reorganizációs kivásárlások következtében – megnövekedett a magánbefektetők tulajdoni hányada, s minden további befektetéssel csökkent a tsz részaránya, ezzel párhuzamosan befolyása is. Hasonló helyzetben vannak a nagykovácsi szövetkezeti központok: a valamikori tsz-vagyon 1992-ben megmaradt hányadát az egyik szövetkezetben 1993 óta, a másikban 1995 óta gazdasági társaságok üzemeltetik. Egyik szövetkezetben sem volt elég a reorganizációs hitel a jövedelmező termelés beindításához, sőt, a később „holdingosodó” szövetkezet kis híján dobra került. 1994–1995 során ún. „külső tőkebevonásra” került sor a gazdasági társaságokban (egy budapesti és szolnoki befektetőkből álló csoport szerzett az egyik szarvasmarhatelepi kft-ben kisebbségi, a másikban többségi tulajdont), és ez vezetett a szövetkezeti tulajdoni hányad csökkenéséhez. Kevesek túlélésének a többség fizeti meg az árát, mint másutt, úgy Cegléden és Nagykovácsin is, de legalább van arra kilátás, hogy magukat életképessé küzdő középüzemek kapaszkodjanak meg e városokban.

A 2. táblázat az árbevételek összehasonlítására is lehetőséget nyújt; az adott két év vonatkozásában a tsz-ek és utódszervezeteik lépést tudtak tartani az inflációval (181%-os árbevételnövekmény); ebben a tekintetben a Dél-Pest megyei Rt volt a legkevesbé sikeres a vizsgált szervezetek között, csak 9 százalékkal sikerült árbevételét emelnie 1994-re 1992-höz képest. Ennek nyilvánvalóan az az oka, hogy az átalakulás körüli huzavona ezt az „állami nagybirtokot” is megviselte; a kárpótlás során 7 000 hektár területet veszített (a 17 000-ból), és válságba került egyik kulcságazata, a vetőmagtermelés is. A vetőmagtermelés vonatkozásában azóta sikeresen váltottak: főleg a közeli és a szomszédos megyékben működő nagyüzemek számára gyártanak gabona vetőmagvakat hibridkukorica helyett, amelynek előállításához 1992 előtt szerződéses partnereik szállították az alapanyagot, mert a térség nem alkalmas hibridkukorica-termelésre. Vágóhidjaik azonban nem működnek, szarvasmarhatelepeik közül csak egyet sikerült korszerűsíteni, gépekkel ugyan környezetükhöz képest jól felszereltek, de azért volna mit újítani ezen a téren is.

Mint említettük, az átlagosnál nagyobb arányban maradtak meg hagyományos, ágazati elven működő szövetkezetek a kistérségben, főként Abony és a tanyás falvak övezetében. Abonyban és szűk vonzáskörzetében inkább osztódással (szét- és kiválásokkal) oldották meg a tsz-ek belső feszültségeiket, de az újak és a megmaradó régiók is szövetkezetként alakultak újra. Itt nem előzték meg az átalakulást önelszámoló vagy átalánydíjas megoldások, feltehetőleg ennek is szerepe volt abban, hogy az érdekeltek ragaszkodtak a szövetkezeti formához.

Nagyon különböző helyzetű gazdálkodó szervezetek tartoznak az „új típusú szövetkezeti” körbe. Egy részük többé-kevésbé erős, döntően alaptevékenységet folytató nagyüzemként maradt talpon (az abonyi Kossuth, a kocséri és a törteli szövetkezetek). A kocséri szövetkezet több szempontból is figyelmet érdemel: csak itt maradt meg ugyanis a térségben az állattenyésztés teljes rendszerváltás előtti vertikum (sertés, juh, tejelő, kettős hasznosítású és húsmarha, utóbbi kettő törzstenyészet), miközben a tsz által biztosított munkahelyek száma kevesebb, mint felére csökkent 1992 és 1997 között. Ebben a szövetkezetben még van üzemi konyha, ahol a szövetkezeti tagok – aktívak és nyugdíjasok egyaránt – az önköltségi ár feléért-harmadáért ebédelhetnek munkanapokon, és glédában állnak a munkagépek a gépuddvaron.

Az elnök kemény, sokak szerint kíméletlen, hivatásának élő asszony; régente ha valaki meg akarta tanulni a szarvasmarhatenyésztői szakmát, azért ácsingózott, hogy hozzá kerülhessen, bármennyire is kellemetlen vezető hírében állott. Ebből a szövetkezetből csak perrel, haraggal vihetett ki értékes vagyontárgyat a kiválni szándékozó 1992-ben. Akik maradtak, hálásak, hogy maradhattak. Akik elmentek vagy a létszámleépítések nyomán munka nélkül maradtak, panaszkodnak az elszenvedett megaláztatásokért, az alacsony földbérleti díjért és az üzletrészek vételkor felajánlott méltánytalan összegek miatt; megint mások annak a kicsinek is örülnek, amit kaptak.

Más szövetkezeteknek az ipari ágazatok jelentettek áldást és átkot egyszerre: hatalmas vagyonvesztéssel járt például az egyik abonyi szövetkezetben a tejcsomagoló és sütőipari üzletágak bevezetése a kilencvenes évek elején, míg egy kisebb, piac-

vesztésből következő megingás után a négercsók és a kapcsolódó édesipari termékek „vitték át a túlsó partra” a harmadik abonyi szövetkezetet, az Újvilágot, a kilencvenes évek közepén. Nyársapáton jószerivel csak ipari és kereskedelmi ágazatok maradtak, mert eltűnt a föld a tsz alól, már az átalakulás első fordulójában. Itt mindenki kimérette a földjét, amint erre módja nyílt, lehetőleg a tanyája vagy fűrt kútja körül, ahol addig háztáji, illetve bérlet címén használhattak a tagok egy-négy hektáros „kerteket”. 1993-ra mindössze 500 hektár maradt abból a 2500 hektárból, amit a tsz még 1990-ben is művelt. Ez akkor éppenhogy fedezte a megmaradt húsmarhaállomány (kb. 300 jószág) takarmányszükségletét. Véglegesen felszámolták a szántóföldi növénytermesztést 1995-ben; ettől kezdve már csak 30 hektár gyepen, 61 hektár szőlő- és 122 hektár gyümölcsös területen folyt mezőgazdasági termelés, a szarvasjószágok száma 100 alá csökkent; 1997-ben a telepet felszámolták.

Акár szövetkezetnek, akár gazdasági társaságnak, akár géppel rendelkező egyéni vállalkozónak az jelenti a legnagyobb gondot manapság, hogy *földhöz juthasson*, amelyen megtermelheti vagy megtermeltetheti a szükséges takarmányt és/vagy munkába állíthatja gépeit, illetve munkarejét. Ebben a tekintetben megkezdődött az igazi létharc 1996-ban, amikor az első kárpótláson szerzett földek legalísan adhatóvá-vehetővé váltak. Ez azonnal kétszeresére-háromszorosára vitte fel a földárakat a térségben. A kedvező termőhelyi adottságú és gazdasági fekvésű földek értéke 4000–5000 Ft-ra ugrott aranykoronánként (Cegléd, 4-es út mellett, Nagykőrös, 441-es út Kecskemét felé eső szakasz), miközben az átlagár 1500–2000 forint mindkét város határában.

Szabályos „párviadalok” alakultak ki a vevők között. „*Mindig az orrom előtt viszi el a doki a földeket*” – panaszkodott az egyik nagykőrösi szarvasmarhatelep ügyvezetője 1997 júniusában, akit az üzemeltető kft többségi tulajdonosai azzal bíztak meg, hogy vásároljon földet a nevükre. A némi bosszúsággal emlegetett személy többszörösen érdekelt volt a mezőgazdaságban: alkalmazottként dolgozott abban a kft-ben, amelyben tulajdonrészt is vásárolt 1995-ben, emellett jelentős kiterjedésű erdő- és szántóterületek tulajdonosa, aki földjeit bérben műveltette. Nem ő az egyetlen, aki középbirtokosi rangot szerzett a körösi határban: egy-egy erdész, ügyvéd csatlakozott hozzá még évekkel ezelőtt, amikor kárpótláson vett földjeiket részaránytulajdonok felvásárlásával egészítették ki addig-addig, míg többszáz hektáros birtokok tulajdonosaivá váltak.

1997-ben már egyre gyakrabban fordultak elő olyan esetek is, hogy a föld – kikerülve az értékesítési moratórium hatálya alól – gazdát cserélt, miközben a használoval kötött bérleti szerződés még érvényben volt. Ez azt is előre vetítette, hogy 1998 fordulópontot jelent a térségben a földhasználati viszonyokat tekintve.

Az említett szarvasmarhatelep-vezető például már 1997-ben tudta, hogy a következő évben legalább 80 hektárt elveszít abból a 450 hektáros területből, amelyet abban az évben bérelt a körösi határban, és amihez már akkor hozzá kellett bérelnie a szomszédos Lajosmizsén, hogy biztosítani tudja a megfelelő mennyiségű és minőségű takarmányt. Így azután kettőzött erővel igyekezett földet venni, mert tisztában volt azzal, hogy létkérdés a telep számára, hogy 500

hektár föld stabilan a rendelkezésére álljon. Ezért (is) gondot fordított arra, hogy a bérleti díjakat kifizesse a holding azoknak a tulajdonosoknak, akiknek földjét a telepet működtető kft használta, akkor is, ha a szövetkezeti központnak nem volt módja minden tulajdonossal rendezni a tartozását. A telep ugyanis 1998-ig nem közvetlenül bérelte a használatában lévő földet a tulajdonosoktól, hanem a volt szövetkezeti központon keresztül.

1995-ben emelkedtek először jelentős mértékben a földbérleti díjak. A kezdeti árfolyam (15 kg búza vagy júliusi tőzsdei ár szerinti megfelelője) 1997-ben már csak kivételképpen volt tartható például Kocséron, ahol nem volt a tsz-nek konkurenciája azoknak a földtulajdonosoknak a körében, akik addig nem maguk fogták földjeiket művelés alá. (Igaz, a kocséri tsz legalább rendben megfizeti ezt az alacsony bérleti díjat, míg másutt több éves késések is előfordulnak.) A 2000–3000 hektáron gazdálkodó szövetkezetekben általában megháromszorozódott 1995-re a földbérleti díjként kifizetett összeg és elérte a 20–30 milliós nagyságrendet. Egy Albertirsán működő gazdasági társaság például 1400 hektáron kezdte meg viszonylagosan önálló életét. Akkor 800 000 Ft bérleti díjat fizetett a tulajdonosoknak. 1996-ban már csak 850 hektárt sikerült bérelnie, és a kifizetett bérleti díj a három évvel ezelőttinек tízszerese, 8 millió forint volt.

Ahol jelentős szarvasmarha-állomány maradt (Kocsér, Törtel, Jászkarajenő, Kőröstetétlen, Cegléd), illetve az utóbbi egy-két évben a fejlesztések mellett döntöttek az átalakulás során elszenvedett veszteségek korrigálására (Nagykörös), ott kulcskérdés a takarmány megtermelésére esélyt adó földterület biztosítása, mert ellenkező esetben biztos kudarcra van ítélve a vállalkozás. Az „idegenben” bérelt területek mutatják, hogy – a vagyonomegosztás és a földkárpótlás országosan alkalmazott metodikájának térségünkben is megmutatkozó súlyos következményeként – milyen nagy a földszűke a nagyobb állattartó telepek körül. A kocséri szövetkezet például 1300 hektár használatának lehetőségétől esett el a szövetkezeti átalakulás, illetve a kárpótlás következtében. Mivel azonban nem csökkentette jelentős mértékben állattállományát, közel 700 hektárt kénytelen bérelni a szomszédos településeken és távolabb (Szentkirály, Jászkarajenő, Kőröstetétlen, Tószeg). Az abonyi tsz-ek a Tápióság felé terjeszkednek, a jászkarajenői szövetkezet pedig Kőröstetétlenről és a szomszédos Szolnok és Bács megyei falvakból bérel területeket, összesen 900 hektárt. A verseny mellett, amely különösen azokon a területeken heves, ahol gazdasági társaságok uralják a szántóföldi növénytermesztést, az átalakulás során osztott és kapott sebek is befolyásolják, hogy mekkora területet bérelhet saját falujában az adott tsz vagy tsz-utód.

Nemcsak a bérleti díjakat, hanem a gépi földmunkák árait is nagymértékben befolyásolja a versenyhelyzet: 20 százalékos árkülönbözet is lehet a szántás, vetés, betakarítás hektáronkénti ára között, attól függően, hogy mekkora területet kell „beművelni”, milyen talajadottságok jellemzik az adott földdarabot, egy tagban van-e vagy kicsi darabokban stb. Az utóbbi néhány évben főként kényszerből, de élve a támogatások és az adózás szabályai adta lehetőségekkel, új gépi beruházásokat is kiszorítottak magukból mind a szövetkezetek, mind a kisebb társas vállalkozások, sőt, egyéni vállalkozók is. Az új, több tízmilliós értékű gépeket, akinek van, nagy becsben tartja: rosszul előkészített talajra nem engedi rá; vagy maga vezeti,

vagy igyekszik megbízható vezetőt ráültetni, ami szintén a munkadíjak felfelé küszását idézi elő.

A mezőgazdaságban működő nagy- és középüzemek közül a legnagyobb veszélyben azok az állattartó telepek vannak, amelyek sem saját jogon, sem tulajdonosaik jogán nem rendelkeznek földterülettel, és amelyeket gyakran még csak közvetlen szerződéses viszony sem fűz az általuk használt szűkös földterületek tulajdonosaihoz; az adminisztrációs ügyleteket a holdingok intézik, ők csak a bérművelőkkel folytatnak áralkukat az elvégzendő munkafolyamatokról. Nem véletlen, hogy a térségben két telep is bezárásra ítéltetett: a fent említett nyársapáti az egyik, amelyet a csendes halódás jellemzett évek óta, és az albertirsai Szabadság Rt alá tartozó Karakter Kft a másik. Utóbbi az átalakulás állatorvosi lovának, a lehetséges rossz kimenetek rémisztő példájának tekinthető. Nem egyedülálló esetet példáz, hiszen a térség felfutó vállalkozásai is a „Karakter”-t mintázó, felszámolás alatt lévő szarvasmarhatelepek állományából vásárolták állataikat. A vevők rémtörténetekbe illő tapasztalatai megegyeznek: az egyik nagykörösi telepen pl. kilenc kiéhezett tehén pusztult el attól, hogy „halálra ették magukat”, amikor egy rendes porció takarmány került elébük.

A Karakter Kft, sok más társához hasonlóan, azért született szántóföldi növénytermesztést folytató párjával együtt 1993. január 1-jén, hogy reorganizációs hitellel „kiváltsa” a tsz adósságait. Ez sikerült is, a részvénytársasággá alakuló központ fellélegezhetett, a termelést magára vállaló két kft azonban összesen 33 millió forint hitelt vett a nyakába. A térségben még ma is viszonylag korszerűnek számító tehenészeti telep (300 fríz tehén és szaporulata, tankos fejés, számítógép-vezérelte takarmányozás) ügyvezetői 500 hektár bérletet vittek tovább a szövetkezet utódként működő rt bérleményeiből, azonban kellő körültekintés és főleg készletek nélkül vágtak a gazdálkodásba. (Akkor már nem volt felsőfokú végzettségű szakember az állattenyésztésben.) Évről évre csak az adósságokat halmozták, míg végül a fizetési kötelezettségek a takarmánytermelés és -vásárlás elől is elvitték a pénzt. Íme az albertirsai „Karakter-horror '97”: csontsovány tehenek fekszenek télen a csupasz betonon vagy szédelegnek az istállóban és környékükön; ha lerogynak, nem bírnak többé talpra állni, ott pusztulnak. A körzet gazdajegyzője szerint a vágóhídnak sem kellett, pechükre jött a kergemarha kórság, ami az amúgy is gyenge piacot végképp elzárta – de ki is vett volna holstein fríz, hónapok óta éhező marhát, amikor a jobb sorsú, gyönyörű húsú magyar tarkák is eladhatatlanok voltak?! Néhány szerencsésebb példány tanyai gazdaságokba került, de nem elég. Ehhez nem hírdették elég hangosan őket, és nem adtak elég árkedvezményt. Az albertirsai marhák lassú, fájdalmas haláltusája arra figyelmeztet, hogy legalább a hasonló exitusok lévevénylése megérdemelne némi szociális színezettel kísért állami, sőt, önkormányzati beavatkozást.

2.2 A kisüzemi mezőgazdálkodás

A vizsgált kistérség kisüzemi gazdaságainak jelenlegi szerkezete egyik részről a hetvenes-nyolcvanas években kialakult gyökerekkel, másik részről a szocializmust megelőző korszak agrárszerkezetével mutat rokonságot, annak ellenére, hogy nem beszélhetünk a tanyai gazdaságok nagymértékű újraéledéséről. Valamelyes feléledés azonban tapasztalható, még ha sokszor kényszer szülte is a gazdálkodás bővítését. Erre lehetőséget adott a kárpótlási törvény tanyás vidékeken érvényben lévő külön rendelkezése, hogy ti. a kárpótlási területeket lehetőség szerint a tanyák körül kellett kimérni. Ugyanez vonatkozott a részarányföldekre is. Konfliktust csak az okozott, ha két pályázó volt egy tanyára: az eredeti tulajdonos, általában 30–50 hektár visszaváltására jogosító kárpótlási jeggyel, és a tanya aktuális lakója, rendszerint tsz-dolgozó, legfeljebb 2–5 hektárt érő „tagi” részaránnal.

Mára a kárpótlás során kialakult sebek nagyjából behegedtek, s bár átfogó felmérési eredményekkel nem tudjuk igazolni, az interjúkból és a kérdőívekből származó adatok alapján az a benyomásunk, hogy a kisüzemi gazdaságoknak is kialakulóban van egy megerősödő rétege. Ide kell sorolnunk azokat a „farm tanya”-ként működő üzemeket (180 tanya), amelyekről az önkormányzati kérdőívek tudósítanak, és amelyek általában legalább 40 hektár földterülettel, jelentős állatállománnyal üzemelnek. A tanyák körüli föld az esetek túlnyomó többségében a tanyatulajdonosoké.

Tizenhét, főleg nagykőrösi tanyasi gazdaságban jártunk. Megismertünk 120 hektáros saját területen dolgozó, zömmel birka- és sertéstartásra specializálódott tanyás gazdaságot Nagykőrösön, körülbelül ugyanekkorra földet művelő, de tehéntartó gazdát ugyanebben a városban; láttunk impozáns tanyai üzemeket többszáz hektáros háttérrel, jószágállománnyal Kocséron, interjút azonban a tanyás bérlőként alkalmazott erdélyi házaspártól nem kaptunk (budakeszi illetőségű a gazda); beszélgettünk egy harmincas tehénállománnyal rendelkező, Csemőn működő, ceglédi szerencsepróbálóval, akinek állománya nyolc év alatt nőtt ekkorára; találkoztunk előző életformájától a tanyára, állatai közé menekülő asszonnyal, aki 20 tehenet tart; a „szerzés”, az ösök életformája vagy a tanyasi idill iránt elkötelezett módos mezővárosi polgárokkal, akik birtokaikba „tanyásokat áttetnek”, amolyan régi, mezővárosias módon. Olyanokat is megkérdeztünk, akik afféle kis és arányos vegyes termékszerkezetű tanyasi gazdaságot működtettek szeretetből és szükségből (6–10 hektáron kettő, négy vagy éppen nyolc tehénnel, két kocával, baromfiakkal), és olyanokat is, akik idős korukra csak azért vették körül magukat jószággal – nem túl sokkal –, mert megszokták, hogy állandóan tevékenykednek és persze a megtermelt élelemre, a kevéske jövedelemkiegészítésre is szükségük van kevés nyugdíjuk mellett. Végül találkoztunk olyanokkal is, akik egyetlen tehenet is érdemesnek tartottak tartani, hiszen a férfi keveset keresett, az asszony két gyerekkel munkanélküli volt, s szívesen mérte szét, sőt vitte házhoz a tejet a tanyavilágban.

Az, hogy ezek a gazdaságok éltek 1997-ben és eltartottak legalább egy családot, de alkalmasint még további egy-két, idénymunkára felfogadott alkalmazottat, önmagában érték. Nagykőrös és Cegléd munkaügyi központjaiban hangsúllyal szóltak

arról a kirendeltségvezetők, hogy a szövetkezeti átalakulás során felszabaduló munkaerő nem jelentett a kirendeltségekben nagyobb nyomást, mert jó részét (nagy valószínűséggel) felszívták a mezőgazdasági társas vállalkozások és a kisüzemek. *Az is érték, hogy a működő tanyákat nem az enyészet, a pusztulás atmoszférája lengi körül:* sok közülük teljes komforttal, telefonnal ellátott, kényelmes otthon, tájba illő, szép látvány.

Ugyanakkor sérülékenyek a tanyán gazdálkodók. Túl azon, hogy közülük csak kevesen tartanak ott, hogy apránkénti beruházásaikhoz támogatást kapjanak; ha földjük van is elég a jószágok eltartására, gépekkel már nemigen vannak felszerelve, így drága szolgáltatásokra szorulnak, és emellett kiszolgáltatottak olyan, ma már úrinak számító huncutságoknak, mint az anyaállatok vemhesítése (mert nem mindegy, hogy öt vagy 10 malac születik egy alomban), nem beszélve a piacról és a gazdálkodás feltételeinek szigorodásáról (számlaadási kötelezettség, regisztráció).

A kistermelői gazdaságok sérülékenysége jelentős mértékben csökkenthető volna a szolgáltatók részéről nyújtott tisztességes tájékoztatással és lelkiismeretesen elvégzett szakmai munkával, ami legfeljebb óhajként, de nem reális elvárásként fogalmazódhat meg a kapitalizmus térnyerésének jelenlegi szakaszában. Az is baj, hogy ez a réteg nehezen szervezhető, ráadásul a megalakult gazdaszövetségeket ellentétes előjelű politikai nézetek tagolják, így e szervezetek tájékoztató, a gazdákat kooperációra serkentő funkciói nem vagy csak töredékesen érvényesülhetnek. *Az érintett önkormányzatok pedig az eddigiekben nem tudták/akarták magukra vállalni annak a felelősségét, hogy a tanyán gazdálkodók megfelelő információhoz és szolgáltatásokhoz juthassanak.* Pedig legkésőbb az uniós csatlakozáskor az összes kisüzemi gazdálkodót átfogóan érintik és veszélyeztetik majd azok a minőségi előírások, amelyek várhatóan bevezetésre kerülnek.

A jelentősebb kisüzemi mezőgazdálkodásnak körzeti szinten csak egyik válfaját jelenti a tanyás gazdálkodás; a nem vagy csak részlegesen tanyákon zajló fóliás kertészkedés, a szántóföldi zöldségtermesztés, továbbá a városokat/falvakat övező hobbi-kertektől a „szövetkezetszerűen” telepített ültetvényekig terjedő szőlő- és gyümölcskertészetek hálózata mind-mind ebbe a körbe tartozik.

Megváltozott formában ugyan, de Nagykőrösön visszaépült a város körüli öntözött kertek övezete: több mint 600 hektáron háromezer, „hobbi”-nak becézett zártkertben termelnek a nagykőrösiek zöldséget és gyümölcsöt igen nagy mennyiségben. Ceglédén az „Öregszőlők” területén ugyancsak osztottak hobbi-kerteket a hetvenes években; itt és az új telepítésű szőlők övezetében jelentős kistermelés folyik. A szántóföldi zöldségtermesztés Nyársapáton és Kocséron is számottevő volt, míg az „elmaradott falugyűrű” másik két településén, Csemőn és Mikebudán az állattartás nagyobb jelentőségű maradt a kisgazdaságokban. Szarvasjószágot a csemőiek a Nagykőrös felé eső határrészekben tartanak, Nagykőrösre viszik a tejet, a Cegléddel határos területeket pedig szőlőskertek uralják – mint régen, most is főleg ceglédieké. Ugyancsak az állattartás (szarvasmarha, sertés) dominanciája jellemezte a mezőgazdasági második gazdálkodást Abony, Jászkarajenő és Köröstetlen térségében, Albertirsa és Dánszentmiklós mikrotérsége a gyümölcsstermesztésről volt és maradt nevezetes.

A kisüzemi gazdaságok mindenekelőtt a piacnak vannak kiszolgáltatva. A térségben lévő élelmiszeripari vállalatok igen alacsony áron veszik a kisüzemi árut, legyen szó tejről, paradicsomról, uborkáról, hogy csak a leggyakrabban előforduló termékeket hozzuk szóba. A nagyobb és a mozgékonyabb paradicsom-, uborka-, sárgarépa- és burgonyatermelők kisebb részben a szolnoki és a kecskeméti piacokra, nagyjából a budapesti nagybani piacra, illetve vecsési savanyítóknak szállítanak, mert, amint az egyik nagytermelő fogalmazott: *„kicsordul az ember könnye, ha már a Konzervgyár felvásárlótelepére kell vinni a paradicsomot!”*. Paradicsomból, uborkából és gyümölcsökből exportra is kerül a térségből. A gyümölcs Nyugat-Európában is piacra talál, paradicsom-szállítmányok eddig a balti államokba mentek, de Horvátország és Szlovénia is reményteli piaci lehetőséget jelenthet a térség termelői számára. A balkáni háborúk után most békeidőben is főleg a volt Jugoszlávia országaiban találhatnak (fekete) piacot az itthon eladhatatlan (főleg kisüzemekből származó) marhák, esetenként a sertések, birkák.

Zárszó

Agrárgazdaság és vidékfejlesztés kapcsolatáról gondolkodva az Abony-Cegléd-Nagykőrös térségében tapasztalt fejlemények arra hívják fel a figyelmet, hogy város és vidék, város és falu mechanikus szembeállítás, amely egyébként soha nem volt helyeselhető gyakorlat, az átalakulás hektikus mozgásokkal kísért időszakában végképp elfogadhatatlan: vannak falvakat és kisvárosokat is magukba foglaló urbánus övezetek, amelyekben az agrárgazdaság jelentősége már a rendszerváltás előtt is csak formális volt, és fordítva: vannak olyan városi terek – ilyen a bemutatott kistérség is –, amelyek „vidékisége” nem vonható kétségbe. Ezekben a régiókban az élelmiszergazdaság – a szűk értelemben vett mezőgazdaságon kívül ide értve a felvásárlói és feldolgozó köröket is – szerepe általában igen jelentős. Az itt tárgyalt régióban például a mezőgazdaság a térség gazdaságának talapzatát képezi; központi helyet foglal el az ott élők tudáskészletében, megélhetésében, családi stratégiáiban, függetlenül attól, hogy az érdekeltek falvakban, kisebb vagy nagyobb lélekszámú mezővárosokban élnek-e. Ebben a térségben az agrárgazdaság fejlesztése a vidékfejlesztés egyik kulcskérdése, de annak mikéntje a helyi, kistérségi (gazda-stlr-lság-, társadalom- és település-) szerkezet térbeli aspektusokra is figyelmező, pontos megértését kívánja, valamint a több forrásbólallokált támogatások ennek megfelelő differenciálását különböző célcsoportok között.

Igaz ugyan, hogy a rendszerváltozás óta radikálisan csökkent a mezőgazdaság szerepe mind a foglalkoztatásban, mind a megtermelt GDP vonatkozásában, saját kutatásaink és az utóbbi évek más vizsgálati eredményeinek ismeretében (könyösen: Diebel–Szarvák 1997; Hantó–Oberschall 1997; Harcsa–Kovács 1996; Laki 1997a; 1997b; Spéter 1997; Süli–Baranyi 1995) is hangsúlyt érdemel, hogy a megélhetésért, illetve jövedelemkiegészítő céllal egyéni vagy családi szinten művelt kistermelés fontossága megnőtt a rendszerváltás óta, azokon a vidékeken, ahol nem sikerült úrrá lenni a strukturális válságon. Ezeken a területeken az agrárgazdaságnak eme önálló, törpeüzemi formája középtávon biztosan fennmarad, és mint ilyen (azaz piaci szférán kívüli) szorul támogatásra.

Az önellátó és csak maradványt piacra szállító gazdaságok térnyerése egy polarizációs folyamat többségi oldalát képezi. Ugyanazon folyamat kisebbségi oldalán a tulajdonképpeni agrárvállalkozások megerősödése és számbeli növekedése áll akár az egyéni⁸, akár a társas vállalkozók vonatkozásában⁹. E folyamat hátterében a késő-szocialista évek integrációs rendszereinek felbomlása munkál egyrészt, a megélhetés kényszere másrészt. A bemutatott, Budapesttől mindössze 100–120 km-re elhelyezkedő, régióközpontok árnyékában lévő kistérségben a kistermelés több ezer családnak nyújt megélhetést – igaz, csekély állami jövedelmek mellett (rokkantsági és öregségi nyugdíjak, munkanélküli segély stb.) –, akárcsak az Alföld nagy részén, az észak-magyarországi régióban, és foltokban a Dunántúlon is. Ezért, jóllehet az érintettek kétségkívül a gazdaság „fekete”, illetve „szürke” szféráiban működnek beszállítói, szolgáltatói és részben piaci kapcsolataikkal együtt, nagyobb társadalmi konfliktusok gerjesztését elkerülő „civilizálásuk”, regisztráció és adóztatás alá vonásuk csak a legnagyobb óvatossággal, alternatív foglalkoztatási lehetőségek birtokában képzelhető el.

Jegyzetek

¹ Bihari Zsuzsanna, Kovács Katalin, Váradi Mónika.

² Az OKTK finanszírozta (742/94) 1993–1994-ben 40 Pest megyei szövetkezetben folytatott kutatásunkat. E szövetkezetekben a gazdálkodás és a tulajdonszerkezet öt évre visszamenő vizsgálatára került sor kérdőívek és a vezetőkkel készített interjúk segítségével. A részben akkor, részben előző munkáink során megismert szövetkezetek közül az alábbi települések (volt) szövetkezeiteinek átalakulási folyamatát követjük azóta is figyelemmel: Kiskunlacháza (Kiskun, Pereg, Petőfi), Nagynyárad (Faluszövetkezet), Nagykőrös (Toldi, Arany), Ráckeve (Dunakeve, Keve, Kevefrukt, Aranykalász), Tök (Egyetértés). Az 1995–1997 között végzett kutatásokat az OTKA (T018341) és a CEU (481/1994) támogatta. A „Dél-Pest Megye” kistérségi társulás rendelte meg azt a kistérségfejlesztési koncepciót, amelynek keretében a PESTTERV KFT alvállalkozóiként teljeskörű vizsgálatot folytattunk a térség nagyüzemi utódszervezeteiben és önkormányzataiban.

³ A kettős könyvvitelt vezető társas vállalkozások üzemsoros adatait Bihari Zsuzsanna dolgozta fel.

⁴ A vitathatóság arra vonatkozik, hogy például a kft-kben, különösen családiában kicsiny változataikban, nagyobb lehetőség nyílik a jövedelmek nem bér formájú kivételére, továbbá fekete munka alkalmazására, mint a szövetkezetekben és a részvénytársaságokban. Ennek is nyilvánvaló szerepe van abban, hogy a kft-k költség szerkezetében a bérköltség csak feleakkora, mint a másik két szervezeti típusban.

⁵ Az állam többségi tulajdonos maradt 26 volt állami gazdaságban, de azokban a volt üzemszervezetekben is jelentős maradhatott az állami tulajdon részaránya, amelyek a decentralizált privatizáció során értékesítésre kerültek.

⁶ A gyümölcsösök, a kert és a művelés alól kivett területek összehasonlító vizsgálatát a rendelkezésünkre álló adatok nem teszik lehetővé. Ez hosszabb földhivatali kutakodást igényelne a művelési ágak összeírásával kapcsolatos rendeletek módosítása miatt, illetve a különböző aggregátumokban közölt adatok következtében.

- ⁷ Mivel van olyan település, ahol csupán egyetlen gazdálkodó szervezet működött, s így adatai beazonosíthatóak, csak az összevont adatokat közöljük. Az elemzésben mindazonáltal utalunk a gazdálkodók típusai szerint megmutatkozó különbségekre.
- ⁸ Harcsa és Kovács vizsgálatai rámutattak, hogy 9,6 százalékról 21,4 százalékra nőtt a szabadpiaci integráltságú kisüzemek aránya 1982 és 1994 között.
- ⁹ Lásd az I. fejezetet, továbbá Harcsa-Kovács-Szelényi 1994; Hantó-Oberschall 1997; Bihari et al. 1996.

Hivatkozások

- Bihari Zsuzsanna-Kovács Katalin-Váradai Mónika 1993. A mezőgazdasági nagyüzemek átalakulása a dél-pesti agglomerációban. *Társadalomkutatás*, 3, 30–45.
- – – 1996. Pest megyei közelképek a szövetkezeti átalakulásról. *Tér és Társadalom*, 4, 139–152.
- – – 1996. The Transition in Hungarian Agriculture 1990–1993 General Tendencies, Background Factors and the Case of „Golden Age”. In: Ray Abrahams (ed.) *After Socialism: Land Reform and Social Change in Eastern Europe*. Oxford: Berghahn Books, Providence 51–85.
- Diebel Andrea-Szarvák Tibor 1997. A rendszerváltás vesztesei. In: Kovács T. (szerk.) *A fenntartható mezőgazdaságtól a vidékfejlesztésig*. Pécs: MTA RKK, 314–322.
- Hantó Zsuzsa-Anthony Oberschall 1997. A piacgazdaság születése: A magyar mezőgazdaság a szocializmus után. In: Kárpáti Zoltán (szerk.) *Társadalmi és területi folyamatok az 1990-es évek Magyarországon*. Budapest: MTA Társadalmi Konfliktusok Kutató Központja
- Harcsa István-Kovács Imre 1996. Farmerek és mezőgazdasági vállalkozók. In: Andorka et al. (szerk.) *Társadalmi riport 1996*. Budapest: TÁRKI-Századvég, 104–135.
- Harcsa István-Kovács Imre-Szelényi Iván 1994. A poszt szocialista átalakulási válság a mezőgazdaságban és a falusi társadalomban. *Szociológiai Szemle*, 3, 15–45.
- Kovács Csaba 1993. A mezőgazdasági termelés szervezeti struktúrája és jövedelmezősége tájkörzetenként. In: Kovács K. (szerk.) *Település, gazdaság, igazgatás a térben*. Pécs: MTA RKK, 223–247.

Kovács Katalin 1992. Le combinat agricole de Boly. La cooperative „Kossuth”, village Boly. La cooperative speciale „Népfront”, commune de Jakabszállás. In: M. C. Maurel (eds.) *Les decollectivisations en Europe Centrale*. Espace Rural 30, décembre 1992, 113–139, 169–223.

– 1997. *The Re-birth of a Co-operative*. Kézirat. Budapest

Kovács Katalin (Bihari Zsuzsanna és Váradi Mónika közreműködésével) 1995. *Az agrárgazdaság átalakulásának térségi összefüggései*. Kézirat. Budapest: MTA RKK

Kovács Katalin–Váradi Mónika 1995. Szereplők és kapcsolatrendszerek egy alföldi mezőváros agrártársadalmában. *Szociológiai Szemle*, 4, 131–147.

– – 1997. Ketten egy hajóban vagy együtt két hajóban? In: Kovács T. (szerk.) *A fenntartható mezőgazdaságtól a vidékfejlesztésig*. Pécs: MTA RKK, 377–386.

Kovács Teréz 1997. A vidékfejlesztés problémái és feladatai. In: Kovács T. (szerk.) *A fenntartható mezőgazdaságtól a vidékfejlesztésig*. Pécs: MTA RKK, 19–27.

Laki László 1997a A háztájizás tegnap és ma. *Szociológiai Szemle*, 1, 39–63.

– 1997b A magyar fejlődés sajátságainak néhány vonása. *Szociológiai Szemle*, 3, 67–93.

Spéter Zsolt 1997. Háztartások egy kistérségben. *Szociológiai Szemle*, 1, 5–39.

Süli Zakar István–Baranyi Béla 1995. A vállalkozásépítés szerepe az Alföld mezőgazdaságában. In: Kovács T. (szerk.) *A fenntartható mezőgazdaságtól a vidékfejlesztésig*. Pécs: MTA RKK, 159–168.

